

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه: جلالی، سیدلطف‌الله، ۱۳۵۴
عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تشیع [کتاب] / سیدلطف‌الله جلالی؛ [برای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ]
مشخصات نشر: قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۴۰ ق = ۱۳۹۸
مرجع تولید: پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
شابک: ج ۱: ۳۰۰-۳۰۵-۱۹۵۷-۹۶۴-۹۷۸ / ج ۲: ۴-۵۲۰-۳۱۵-۶۲۲-۹۷۸ / دوره: ۵-۷۴۸-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸
یادداشت: ج ۲، (چاپ اول: ۱۴۰۰) / (فبپا) / چاپ دوم: ۱۴۰۲
مندرجات: ج ۱: شیعه در عصر حضور امامان تا پایان غیبت صغری
ج ۲: شیعه از آغاز غیبت کبری تا پیش از تشکیل دولت صفویه
موضوع: شیعیان - تاریخ
شناسه افزوده: جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده‌بندی کنگره: BP ۲۳۹
رده‌بندی دیویی: ۵۳/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۸۵۹۰۵
این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

BA0179.j2

تاریخ تشیع (۲)؛ شیعه از آغاز غیبت کبری تا پیش از تشکیل دولت صفویه

مؤلف: سیدلطف‌الله جلالی

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● شمارگان: ۵۰۰

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸   تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴
تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵
◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه‌راه سالاریه   تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● ناظر چاپ: ایوب جمالی

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

تاریخ تشیع (۲)

شیعه از آغاز غیبت کبری تا پیش از تشکیل دولت صفویه

سید لطف‌الله جلالی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی، درگرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد. «جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

مقدمه ۳۱

فصل اول: مباحث مقدماتی

درس ۱: اجمالی از وضعیت شیعه در آغاز غیبت کبری ۴۳

۱. غیبت صغری و کبری ۴۴

۲. توقیع امام عصر علیه السلام و آغاز غیبت کبری ۴۷

۳. وضعیت مذهبی و فرقه‌های شیعیان در آغاز غیبت کبری ۴۹

۴. عصر حیرت ۵۱

الف) حیرت و تردید عموم شیعه در آغاز غیبت کبری ۵۳

ب) بررسی علل حیرت و تردید شیعه در آغاز غیبت کبری ۵۷

ج) تلاش‌های عالمان شیعه برای زدودن شبهات ۵۹

درس ۲: پراکندگی جغرافیایی تشیع و عوامل و موانع آن ۶۵

از آغاز غیبت کبری تا پیش از صفویه ۶۵

۱. مراحل و تطورات گسترش تشیع ۶۶

الف) گسترش تشیع از آغاز غیبت کبری تا نیمه قرن پنجم ۶۷

یک - شهرهای مختلف عراق ۶۸

دو - شامات و مصر ۶۹

سه - مناطق بحرین ۷۱

۷۱. چهار - مناطق جبال و طبرستان
۷۲. پنج - خراسان و ماوراءالنهر
۷۳. ب) توقف گسترش تشیع از نیمه قرن پنجم تا اواخر قرن هفتم
۷۵. ج) گسترش محدود تشیع در قرن هشتم و نهم
۷۷. ۲. عوامل گسترش تشیع
۷۷. الف) قوت گفتمان شیعه
۷۸. ب) جایگاه ویژه اهل بیت علیهم السلام در میان امت اسلامی
۷۸. ج) تلاش و مجاهدت عالمان شیعه
۷۸. د) حمایت برخی حکومت‌ها
۷۹. ه) مهاجرت
۸۰. ۳. موانع گسترش تشیع
۸۰. الف) ضدیت حکومت‌های مخالف
۸۱. ب) درگیری مذهبی میان شیعیان و غیرشیعیان

فصل دوم: دولت‌های شیعه تا پیش از تشکیل دولت صفویه

۸۹. درس ۳: دولت ادرسیان مغرب
۹۰. ۱. تأسیس دولت ادرسیان
۹۱. ۲. حوادث مهم، اقتدار و زوال حکومت ادرسیان
۹۵. ۳. جغرافیا و قلمرو حکومت
۹۶. ۴. حاکمان ادرسی
۹۶. الف) ادریس بن عبدالله بن حسن بن حسن (ح ۱۷۲- ۱۷۷ق)
۹۷. ب) ادریس بن ادریس بن عبدالله بن حسن (ح ۱۹۲- ۲۱۳ق)
۹۸. ج) محمد بن ادریس بن ادریس (ح ۲۱۳- ۲۲۱ق)
۹۹. د) علی بن محمد بن ادریس (ح ۲۲۱- ۲۳۴ق)
۹۹. ه) یحیی بن محمد بن ادریس (ح ۲۳۴- ۲۴۹ق)
۹۹. و) یحیی بن یحیی بن محمد (ح ۲۴۹- ۲۵۲ق)

- ز) علی بن عمر بن ادريس (ح ۲۵۲ ق - نامشخص) _____ ۱۰۰
- ح) يحيى بن قاسم بن ادريس ملقب به «العدام» (ح نامشخص - ۲۹۲ ق) _____ ۱۰۰
- ط) يحيى بن ادريس بن عمر (ح ۲۹۲ - ۳۰۷ ق) _____ ۱۰۱
- ك) حسن بن محمد بن قاسم ملقب به «حجام» (ح ۳۱۰ - ۳۱۲ ق) _____ ۱۰۲
- ل) قاسم بن محمد بن قاسم ملقب به «گنون» (ح ۳۲۶ - ۳۳۷ ق) _____ ۱۰۲
- م) ابوالعیش احمد بن قاسم گنون (ح ۳۳۷ - ۳۴۳ ق) _____ ۱۰۳
- ن) حسن بن قاسم گنون (ح ۳۴۳ - ۳۶۳ ق) _____ ۱۰۳
۵. روابط خارجی ادريسيان _____ ۱۰۴
- الف) عباسيان _____ ۱۰۴
- ب) خوارج _____ ۱۰۴
- ج) امويان اندلس _____ ۱۰۶
- د) فاطمیان _____ ۱۰۶
۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی _____ ۱۰۷
۷. نظام اداری _____ ۱۰۹
- درس ۴: دولت علویان طبرستان _____ ۱۱۳
۱. تأسیس دولت علویان طبرستان _____ ۱۱۴
۲. حوادث مهم، اقتدار و زوال حکومت علویان طبرستان _____ ۱۱۶
۳. جغرافیا و قلمرو حکومت علویان طبرستان _____ ۱۱۸
- الف) طبرستان _____ ۱۱۸
- ب) گرگان و استرآباد _____ ۱۱۹
- ج) مناطق جبال (قومس، ری، قم، قزوین، ابهر و زنجان) _____ ۱۱۹
- د) دیلم و گیلان _____ ۱۲۰
۴. حاکمان علویان طبرستان _____ ۱۲۰
- الف) حسن بن زید ملقب به داعی کبیر (ح ۲۵۰ - ۲۷۰ ق) _____ ۱۲۱
- ب) محمد بن زید ملقب به داعی (ح ۲۷۰ - ۲۸۷ ق) _____ ۱۲۳
- ج) ناصر اطروش (ح ۳۰۱ - ۳۰۴ ق) _____ ۱۲۵

- ۱۲۸ _____ (د) حسن بن قاسم ملقب به داعی صغیر (ح ۳۰۴ - ۳۱۶ ق) _____
- ۱۳۰ _____ ۵. روابط خارجی علویان طبرستان _____
- ۱۳۰ _____ الف) عباسیان _____
- ۱۳۰ _____ ب) طاهریان _____
- ۱۳۱ _____ ج) صفاریان _____
- ۱۳۱ _____ د) آل هرثمه _____
- ۱۳۱ _____ ه) سامانیان _____
- ۱۳۲ _____ ۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی _____
- ۱۳۲ _____ الف) فرمان مذهبی داعی کبیر _____
- ۱۳۳ _____ ب) تعمیر بارگاه امام حسین علیه السلام بعد از تخریب متوکل و نیز ساخت بنا بر قبر امیرالمؤمنین علیه السلام _____
- ۱۳۳ _____ ج) گسترش اسلام و ساخت مساجد و مدارس و کتابخانه _____
- ۱۳۳ _____ د) جایگاه علمی حاکمان علوی طبرستان _____
- ۱۳۷ _____ درس ۵: دولت زیدیان یمن _____
- ۱۳۸ _____ ۱. تأسیس دولت زیدیان یمن _____
- ۱۳۹ _____ ۲. ادوار، حوادث مهم، اقتدار و زوال حکومت زیدیان یمن _____
- ۱۴۰ _____ الف) دوره اول دولت زیدیه (۲۸۸ - ۴۴۴ ق) _____
- ۱۴۱ _____ ب) دوره دوم (۵۳۲ - ۹۷۶ ق) _____
- ۱۴۲ _____ ج) دوره سوم (۱۰۰۶ - ۱۲۸۹ ق) _____
- ۱۴۳ _____ د) دوره چهارم (۱۳۲۲ - ۱۳۸۲ ق) _____
- ۱۴۴ _____ ۳. جغرافیا و قلمرو حکومت زیدیان یمن _____
- ۱۴۵ _____ ۴. حاکمان زیدی یمن _____
- ۱۴۵ _____ الف) حاکمان دوره اول حکومت _____
- ۱۴۶ _____ ب) امامان دوره دوم حکومت _____
- ۱۴۷ _____ ج) امامان دوره اول اشغال یمن به وسیله دولت عثمانی _____
- ۱۴۷ _____ د) امامان دوره سوم حکومت _____
- ۱۴۷ _____ ه) امامان دوره دوم اشغال یمن به وسیله عثمانیان _____

- ۱۴۸ _____ (و) امامان دوره چهارم حکومت
- ۱۴۸ _____ ۵. روابط خارجی زیدیان یمن
- ۱۴۸ _____ الف) عباسیان
- ۱۴۹ _____ ب) آل یعفر
- ۱۵۰ _____ ج) اسماعیلیه (قرامطه و فاطمیان)
- ۱۵۱ _____ د) ایوبیان
- ۱۵۱ _____ ه) عثمانیان
- ۱۵۲ _____ ۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی
- ۱۵۷ _____ درس ۶: دولت فاطمیان ۱
- ۱۵۸ _____ ۱. دولت قرامطه؛ زمینه ساز دولت فاطمیان
- ۱۶۱ _____ ۲. تأسیس دولت فاطمیان
- ۱۶۳ _____ ۳. ادوار سه گانه دولت فاطمیان
- ۱۶۳ _____ الف) دوره تأسیس و تثبیت (۲۹۷- ۳۶۲ ق)
- ۱۶۳ _____ ب) دوره اقتدار (۳۶۲- ۴۸۷ ق)
- ۱۶۴ _____ ج) دوره ضعف یا دوره وزرا (۴۸۷- ۵۶۷ ق)
- ۱۶۴ _____ ۴. حوادث مهم حکومت فاطمیان
- ۱۶۴ _____ الف) قتل ابو عبدالله شیعی
- ۱۶۵ _____ ب) پایه گذاری شهر مهدیه به مثابه پایتخت
- ۱۶۶ _____ ج) تصرف فاس
- ۱۶۶ _____ د) مواجهه با مشکل نسب
- ۱۶۷ _____ ه) فتح مصر
- ۱۶۷ _____ (و) پایه گذاری قاهره و جامع الازهر
- ۱۶۸ _____ ز) تصرف شام و حجاز
- ۱۶۹ _____ ح) نبرد با قرامطه و شکست آنان
- ۱۷۰ _____ ط) بساسیری و در بند کردن خلیفه عباسی در بغداد و خطبه به نام خلیفه فاطمی
- ۱۷۱ _____ ی) امامت حاکم بامرالله و ظهور دروزیه

- ک) انشقاق نزاریه و مستعلویه و جدایی اسماعیلیه شرق _____ ۱۷۲
- ل) انشقاق طیبیه و جدایی اسماعیلیه یمن _____ ۱۷۲
۵. برجیده شدن خلافت فاطمی به دست صلاح‌الدین ایوبی _____ ۱۷۳
۶. جغرافیا و قلمرو حکومت فاطمیان _____ ۱۷۳
- الف) مغرب _____ ۱۷۴
- ب) مصر _____ ۱۷۴
- ج) شامات _____ ۱۷۴
- د) جزیره سسیل _____ ۱۷۵
- ه) حجاز و یمن _____ ۱۷۵
- درس ۷: دولت فاطمیان ۲ _____ ۱۸۱
۷. حاکمان فاطمی _____ ۱۸۱
- الف) سعید بن حسین ملقب به «عبیدالله المهدی» (ح ۲۹۷-۳۲۲ ق) _____ ۱۸۲
- ب) محمد بن سعید ملقب به «القائم بامر الله» (ح ۳۲۲-۳۳۴ ق) _____ ۱۸۲
- ج) اسماعیل بن محمد ملقب به «المنصور بالله» (ح ۳۳۴-۳۴۱ ق) _____ ۱۸۲
- د) معد بن اسماعیل ملقب به «المعز لدین الله» (ح ۳۴۱-۳۶۵ ق) _____ ۱۸۳
- ه) نزار بن معد ملقب به «العزیز بالله» (ح ۳۶۵-۳۸۶ ق) _____ ۱۸۴
- و) منصور بن نزار ملقب به «الحاکم بامر الله» (ح ۳۸۶-۴۱۲ ق) _____ ۱۸۴
- ز) علی بن منصور ملقب به «الظاهر لاعزاز دین الله» (ح ۴۱۱-۴۲۷ ق) _____ ۱۸۶
- ح) معد بن علی ملقب به «المستنصر بالله» (ح ۴۲۷-۴۸۷ ق) _____ ۱۸۶
- ط) احمد بن معد ملقب به «المستعلی بالله» (ح ۴۸۷-۴۹۵ ق) _____ ۱۸۸
- ث) منصور بن احمد ملقب به «الأمیر باحکام الله» (ح ۴۹۵-۵۲۴ ق) _____ ۱۸۹
- ی) عبدالمجید بن محمد بن مستنصر ملقب به «الحافظ لدین الله» (ح ۵۲۴-۵۴۴ ق) _____ ۱۹۰
- ک) اسماعیل بن عبدالمجید ملقب به «الظافر بامر الله» (ح ۵۴۴-۵۴۹ ق) _____ ۱۹۰
- ل) عیسی بن اسماعیل ملقب به «الفائز بنصر الله» (ح ۵۴۹-۵۵۵ ق) _____ ۱۹۱
- م) عبدالله بن یوسف بن عبدالمجید ملقب به «العاضد لدین الله» (ح ۵۵۵-۵۶۷ ق) _____ ۱۹۱

۸. روابط خارجی فاطمیان _____ ۱۹۲
- الف) عباسیان _____ ۱۹۲
- ب) خوارج _____ ۱۹۳
- ج) ادرسیان _____ ۱۹۳
- د) امویان اندلس _____ ۱۹۳
- ه) بیزانس و صلیبیان _____ ۱۹۴
- و) سلجوقیان _____ ۱۹۵
- ز) ایوبیان _____ ۱۹۵
۹. وضعیت مذهبی و فرهنگی _____ ۱۹۶
- الف) اقامه عزای عاشورا _____ ۱۹۶
- ب) بزرگداشت اعیاد مذهبی، به ویژه عید غدیر _____ ۱۹۶
- ج) ضرب سکه به نام امیرالمؤمنین علی علیه السلام _____ ۱۹۷
- د) تسامح و مدارا با پیروان دیگر مذاهب و ادیان _____ ۱۹۷
- ه) اهتمام به امور فرهنگی و پژوهشی _____ ۱۹۸
- و) تبدیل مسجد جامع الازهر به دانشگاه _____ ۱۹۸
- ز) تأسیس مراکز علمی _____ ۱۹۹
- ح) کتابخانه‌ای بی‌همتا در قصر فاطمی _____ ۱۹۹
- درس ۸: دولت آل بویه ۱ _____ ۲۰۳
۱. تأسیس دولت بویهی _____ ۲۰۴
۲. حوادث مهم، ادوار، اقتدار و زوال حکومت آل بویه _____ ۲۰۷
- الف) سه شاخه اصلی حکومت آل بویه _____ ۲۰۷
- ب) اقتدار برادران بویهی در تسلط بر رقیبان _____ ۲۰۸
- ج) تدبیر سیاسی در برابر خلافت عباسی _____ ۲۱۰
- د) عضدالدوله و اوج قدرت آل بویه _____ ۲۱۱
- ه) نزاع‌های داخلی و تضعیف آل بویه _____ ۲۱۲
- و) پایان کار آل بویه _____ ۲۱۴

۳. جغرافیا و قلمرو حکومت آل بویه _____ ۲۱۵
- الف) فارس _____ ۲۱۵
- ب) مناطق جبال _____ ۲۱۶
- ج) عراق و خوزستان _____ ۲۱۶
- د) کرمان _____ ۲۱۷
- ه) عمان و سیراف _____ ۲۱۸
- و) طبرستان و گرگان _____ ۲۱۸
۴. روابط خارجی حکومت آل بویه _____ ۲۱۸
- الف) زیاریان _____ ۲۱۹
- ب) عباسیان _____ ۲۱۹
- ج) حمدانیان _____ ۲۱۹
- د) قرمطیان _____ ۲۲۰
- ه) غزنویان _____ ۲۲۱
- و) سلجوقیان _____ ۲۲۱
- درس ۹: دولت آل بویه ۲ _____ ۲۲۵
۵. حاکمان بویه _____ ۲۲۵
- الف) عمادالدوله ابوالحسن علی بن بویه (ح ۳۲۲- ۳۳۸ ق) _____ ۲۲۶
- ب) معزالدوله ابوالحسین احمد بن بویه (ح ۳۲۴- ۳۵۶ ق) _____ ۲۲۶
- ج) رکنالدوله ابوعلی حسن بن بویه (ح ۳۲۲- ۳۶۶ ق) _____ ۲۲۶
- د) عضدالدوله فناخسرو بن حسن (ح ۳۳۸- ۳۷۲ ق) _____ ۲۲۷
- ه) عزالدوله ابومنصور بختیار بن احمد (ح ۳۵۶- ۳۶۷ ق) _____ ۲۲۷
- و) مؤیدالدوله ابومنصور بن حسن (ح ۳۳۰- ۳۷۳ ق) _____ ۲۲۸
- ز) فخرالدوله ابوالحسن علی بن حسن (ح ۳۴۱- ۳۸۷ ق) _____ ۲۲۸
- ح) صمصامالدوله ابوکالیجار مرزبان بن عضدالدوله (ح ۳۷۲- ۳۸۸ ق) _____ ۲۲۹
- ط) شرفالدوله ابوالفوارس شیردل بن عضدالدوله (ح ۳۵۷- ۳۷۹ ق) _____ ۲۲۹

- ی) مجدالدوله ابوطالب رستم بن فخرالدوله (ح ۳۲۰- ۳۸۷ق) _____ ۲۳۰
- ک) شمس الدوله ابوطاهر بن فخرالدوله (ح ۳۷۹- ۴۱۱ق) _____ ۲۳۰
- ل) سماء الدوله ابوالحسن بن شمس الدوله (ح ۴۱۱- ۴۱۴ق) _____ ۲۳۱
- م) بهاء الدوله ابونصر فیروز بن شرف الدوله (ح ۳۷۹- ۴۰۳ق) _____ ۲۳۱
- ن) سلطان الدوله ابوشجاع بن بهاء الدوله (ح ۴۰۳- ۴۱۵ق) _____ ۲۳۱
- س) مشرف الدوله شاهنشاه ابوعلی بن بهاء الدوله (ح ۴۰۳- ۴۱۶ق) _____ ۲۳۲
- ع) جلال الدوله ابوطاهر بن بهاء الدوله (ح ۴۰۳- ۴۳۵ق) _____ ۲۳۲
- ف) قوام الدوله ابوالفوارس بن بهاء الدوله (ح ۴۰۳- ۴۱۹ق) _____ ۲۳۳
- ص) عمادالدوله ابوکالیجار مرزبان بن سلطان الدوله (ح ۴۱۵- ۴۴۰ق) _____ ۲۳۳
- ق) ابونصر خسرو فیروز ملقب به «الملك الرحيم» فرزند ابوکالیجار (ح ۴۴۰- ۴۴۷ق) _____ ۲۳۴
- ر) عزالملوک ابومنصور پولادستون فرزند ابوکالیجار (ح ۴۴۰- ۴۴۸ق) _____ ۲۳۵
۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی _____ ۲۳۵
- الف) مذهب آل بویه _____ ۲۳۶
- یک - شواهد زیدی بودن آل بویه _____ ۲۳۶
- دو - شواهد امامی بودن آل بویه _____ ۲۳۷
- ب) اقامه عزای عاشورا _____ ۲۳۹
- ج) بزرگداشت اعیاد مذهبی، به ویژه عید غدیر _____ ۲۳۹
- د) احیای شعائر مذهبی _____ ۲۴۰
- ه) احیای آثار اسلامی و مرمت قبور امامان علیهم السلام _____ ۲۴۰
- و) تسامح و مدارا با پیروان دیگر مذاهب و ادیان _____ ۲۴۰
- ز) اهتمام به امور علمی، فرهنگی و پژوهشی _____ ۲۴۱
- ح) نزاع‌های مذهبی در عصر آل بویه _____ ۲۴۲
- درس ۱۰: دولت حمدانیان _____ ۲۴۵
۱. تأسیس دولت حمدانیان _____ ۲۴۶
۲. حوادث مهم، ادوار، اقتدار و زوال حکومت حمدانیان _____ ۲۴۷

- الف) قتل حسین بن حمدان _____ ۲۴۷
- ب) سرانجام ابوالهیجاء _____ ۲۴۸
- ج) حسن بن ابی‌الهیجاء ناصرالدوله و تداوم امارت حمدانی موصل _____ ۲۴۹
- د) علی بن ابی‌الهیجاء سیف‌الدوله و دولت حمدانی حلب _____ ۲۵۰
۳. جغرافیا و قلمرو حمدانیان _____ ۲۵۰
- الف) قلمرو جغرافیایی حمدانیان موصل _____ ۲۵۱
- ب) قلمرو جغرافیایی حمدانیان حلب _____ ۲۵۱
۴. حاکمان حمدانیان _____ ۲۵۲
- الف) حاکمان حمدانی موصل _____ ۲۵۲
- یک - ابوالهیجاء عبدالله بن حمدان (ح ۲۹۳ - ۳۱۷ ق) _____ ۲۵۲
- دو - حسن بن ابی‌الهیجاء ملقب به ناصرالدوله (ح ۳۱۷ - ۳۵۳ ق) _____ ۲۵۳
- سه - ابوتغلب مظفر غضنفر بن حسن (ح ۳۵۳ - ۳۶۹ ق) _____ ۲۵۳
- چهار - ابوطاهر ابراهیم بن حسن و ابو عبدالله حسین بن حسن (ح ۳۷۹ - ۳۸۰ ق) _____ ۲۵۴
- ب) حاکمان حمدانی حلب _____ ۲۵۴
- یک - ابوالحسن علی بن ابی‌الهیجاء ملقب به سیف‌الدوله (ح ۳۳۳ - ۳۵۶ ق) _____ ۲۵۴
- دو - ابوالمعالی شریف بن علی ملقب به سعدالدوله (ح ۳۵۶ - ۳۸۱ ق) _____ ۲۵۵
- سه - ابوالفضائل سعید بن شریف ملقب به سعیدالدوله (ح ۳۸۱ - ۳۹۲ ق) _____ ۲۵۶
۵. روابط خارجی حمدانیان _____ ۲۵۶
- الف) عباسیان _____ ۲۵۶
- ب) آل بویه _____ ۲۵۷
- ج) فاطمیان _____ ۲۵۷
- د) رومیان _____ ۲۵۷
- ه) کردهای محلی _____ ۲۵۸
۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی حمدانیان _____ ۲۵۸
- الف) تشیع حمدانیان _____ ۲۵۹

- ب) حمدانیان شیعیان دوازده امامی ۲۵۹
- ج) توجه حمدانیان به احیای شعائر شیعی ۲۶۱
- د) ادب پروری و دانش دوستی حمدانیان ۲۶۱
- ه) تسامح مذهبی حمدانیان ۲۶۱
- درس ۱۱: دولت مزیدیان ۲۶۵
۱. تأسیس دولت مزیدیان ۲۶۶
۲. حوادث مهم، ادوار، اقتدار و زوال حکومت مزیدیان ۲۶۷
- الف) ثبات در درون بی ثباتی ۲۶۷
- ب) پایه گذاری شهر حله ۲۶۸
- ج) پایان دولت مزیدی ۲۶۸
۳. جغرافیا و قلمرو دولت مزیدیان ۲۶۹
- الف) مناطق اطراف فرات میانی ۲۶۹
- ب) حله ۲۶۹
- ج) انبار، هیت، عانه، واسط، بصره و تکریت ۲۷۰
۴. حاکمان مزیدی ۲۷۱
- الف) علی بن مزید اسدی ملقب به «سنة الدوله» (ح ۳۵۰ - ۴۰۸ ق) ۲۷۱
- ب) دبیس بن علی ملقب به «نورالدوله» و «دبیس اول» (ح ۴۰۸ - ۴۷۴ ق) ۲۷۱
- ج) منصور بن دبیس ملقب به «بهاء الدوله» (ح ۴۷۴ - ۴۷۹ ق) ۲۷۲
- د) صدقه بن منصور ملقب به «سیف الدوله» و «ملک العرب» (ح ۴۷۹ - ۵۰۱ ق) ۲۷۲
- ه) دبیس بن صدقه ملقب به «نورالدوله» و «دبیس دوم» (ح ۵۰۱ - ۵۲۹ ق) ۲۷۳
- و) صدقه بن دبیس ملقب به «سیف الدوله» و «صدقه دوم» (ح ۵۲۹ - ۵۳۲ ق) ۲۷۴
- ز) محمد بن دبیس دوم (ح ۵۳۲ - ۵۴۰ ق) ۲۷۵
- ح) علی بن دبیس دوم (ح ۵۴۰ - ۵۴۵ ق) ۲۷۵
۵. روابط خارجی مزیدیان ۲۷۶
- الف) بنی عقیل ۲۷۶

- ۲۷۷ _____ (ب) بنی دبیس
- ۲۷۷ _____ (ج) بنی خفاجه
- ۲۷۸ _____ (د) عباسیان
- ۲۷۹ _____ (ه) سلجوقیان
- ۲۸۰ _____ ۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی دولت مزیدیان
- ۲۸۱ _____ الف) تشیع مزیدیان
- ۲۸۱ _____ ب) فقدان مانع در اظهار تشیع
- ۲۸۱ _____ ج) حمایت آشکار مزیدیان از تشیع و شیعیان عراق
- ۲۸۳ _____ د) ترویج ارزش‌ها
- ۲۸۴ _____ ه) توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی
- ۲۸۴ _____ و) ادب‌پروری
- ۲۸۵ _____ ز) نهضت علمی و حمایت از عالمان
- ۲۸۹ _____ درس ۱۲: دولت‌های سربداران، مرعشیان و آل کیا
- ۲۸۹ _____ ۱. دولت سربداران
- ۲۹۰ _____ الف) تأسیس دولت سربداران
- ۲۹۲ _____ ب) حوادث مهم و اقتدار و زوال حکومت سربداران
- ۲۹۲ _____ یک - قتل عبدالرزاق، حاکمیت وجیه‌الدین مسعود و آزادی شیخ حسن جوری
- ۲۹۳ _____ دو - قتل شیخ حسن جوری و وجیه‌الدین مسعود
- ۲۹۴ _____ سه - اختلافات داخلی و پایان کار سربداران
- ۲۹۴ _____ ج) حاکمان سربداران
- ۲۹۸ _____ د) وضعیت فرهنگی و مذهبی سربداران
- ۲۹۹ _____ ۲. دولت مرعشیان مازندران
- ۲۹۹ _____ الف) تأسیس دولت مرعشیان
- ۳۰۰ _____ ب) حوادث مهم و اقتدار و زوال حکومت مرعشیان
- ۳۰۰ _____ یک - کناره‌گیری سیدقوام از قدرت

- دو - حمله تیمور به مازندران و تبعید سادات مازندران _____ ۳۰۱
- سه - بازگشت مرعشیان به مازندران و تشکیل دوباره حکومت _____ ۳۰۱
- ج) حاکمان مرعشیان _____ ۳۰۲
- د) وضعیت فرهنگی و مذهبی مرعشیان _____ ۳۰۲
۳. دولت آل کیا _____ ۳۰۴
- الف) تأسیس دولت آل کیا _____ ۳۰۵
- ب) حوادث مهم و اقتدار و زوال حکومت آل کیا _____ ۳۰۵
- یک - ظهور تیمور و تعامل کیانیان با تیموریان _____ ۳۰۵
- دو - اختلافات و درگیری‌های داخلی و بیرونی _____ ۳۰۶
- ج) سلطنت میرزاعلی کیائی و تشکیل دولت صفویه _____ ۳۰۶
- د) سلطان احمدخان اول و تغییر مذهب از زیدیه به امامیه _____ ۳۰۷
- ه) سلطان احمدخان دوم و انقراض دولت کیائی به دست صفویه _____ ۳۰۸
- ج) حاکمان آل کیا _____ ۳۰۹
- د) وضعیت فرهنگی و مذهبی آل کیا _____ ۳۱۰
- یک - دانش دوستی و مبارزه با رسوم نادرست _____ ۳۱۰
- دو - دوره مذهبی آل کیا _____ ۳۱۰
- درس ۱۳: دولت مشعشعیان _____ ۳۱۷
۱. تأسیس دولت مشعشعیان _____ ۳۱۸
۲. حوادث مهم، ادوار، اقتدار و زوال حکومت مشعشعیان _____ ۳۲۰
- الف) جابه‌جایی قدرت میان سیدمحمد و مولی‌علی _____ ۳۲۰
- ب) جان‌شینی سیدمحسن و نزدیک شدن مشعشعیان به امامیه معتدل _____ ۳۲۲
- ج) شکست از صفویه و آغاز دوران وابستگی _____ ۳۲۲
- د) نقش مشعشعیان در براندازی صفویه و خشم نادر بر مشعشعیان _____ ۳۲۴
- ه) بازگشت مشعشعیان پس از قتل نادر تا پایان دوران قاجاریه _____ ۳۲۵
- و) سرانجام مشعشعیان در زمان پهلوی اول _____ ۳۲۶

۳. جغرافیا و قلمرو دولت مشعشعیان _____ ۳۲۶
- الف) بخش اصلی _____ ۳۲۷
- ب) بخش فرعی _____ ۳۲۷
۴. حاکمان مشعشعی _____ ۳۲۸
- الف) حاکمان دوران استقلال خاندان مشعشعی (۸۴۵- ۹۱۴ق) _____ ۳۲۸
- ب) دوران وابستگی خاندان مشعشعی (۹۱۴ق- ۱۳۴۵ق/ ۱۳۰۶ش) _____ ۳۲۸
۵. روابط خارجی مشعشعیان _____ ۳۳۰
- الف) تیموریان _____ ۳۳۰
- ب) ترکان قراقویونلو _____ ۳۳۱
- ج) صفویان _____ ۳۳۱
- د) نادرشاه افشار _____ ۳۳۲
۶. وضعیت مذهبی و فرهنگی دولت مشعشعیان _____ ۳۳۲
- الف) ادعای مهدویت و الوهیت _____ ۳۳۳
- ب) سیر تحول و بازگشت از غالی‌گری به تشیع اعتدالی _____ ۳۳۴
- ج) وضعیت فرهنگی و حوزه علوم دینی در قلمرو مشعشعیان _____ ۳۳۶

فصل سوم: روابط و مناسبات شیعه با غیرشیعیان

- درس ۱۴: روابط و مناسبات شیعه با حکومت‌های غیرشیعی _____ ۳۴۳
۱. عباسیان _____ ۳۴۴
- الف) عصر اقتدار و شکوفایی خلافت عباسی (۱۳۲- ۲۳۲ق) _____ ۳۴۴
- ب) دوران نفوذ عناصر ترک بر حکومت عباسیان (۲۳۲- ۳۳۴ق) _____ ۳۴۴
- ج) عصر تسلط آل بویه (۳۳۴- ۴۴۷ق) _____ ۳۴۵
- د) دوران نفوذ سلجوقیان (۴۴۷- ۵۷۵ق) _____ ۳۴۵
- ه) دوران احیای استقلال خلافت عباسی (۵۷۵- ۶۵۶ق) _____ ۳۴۵
۲. سامانیان _____ ۳۵۱
۳. صفاریان _____ ۳۵۴

۴. غزنویان _____ ۳۵۶
۵. سلجوقیان _____ ۳۵۸
۶. مغولان (ایلخانان) _____ ۳۶۲
۷. تیموریان _____ ۳۶۷
- درس ۱۵: روابط و مناسبات شیعه با فرقه‌های غیرشیعی _____ ۳۷۳
۱. شیعه و معتزله _____ ۳۷۵
۲. شیعه و اهل حدیث و حنابله _____ ۳۸۱
۳. شیعه و اشعریه (مالکیه و شافعیه) _____ ۳۸۶
۴. شیعه و ماتریدییه (حنفیه) _____ ۳۹۱
۵. ارزیابی تحلیلی روابط و مناسبات شیعه با فرقه‌های دیگر _____ ۳۹۵

فصل چهارم: خاندان‌های شیعه

- درس ۱۶: درآمدی به مبحث خاندان‌های شیعه _____ ۴۰۳
۱. خاندان‌های مهم شیعه در عصر امامان _____ ۴۰۵
- الف) خاندان ابورافع _____ ۴۰۶
- ب) خاندان ابوجعد اشجعی کوفی _____ ۴۰۷
- ج) خاندان ابواراکه _____ ۴۰۷
- د) خاندان ابوساره _____ ۴۰۸
- ه) خاندان ابوصفیه ثُمالی _____ ۴۰۹
- و) خاندان ابوالجهم _____ ۴۱۰
- ز) خاندان ابوشعبه _____ ۴۱۰
- ح) آل اعین _____ ۴۱۱
- ط) آل یقطین _____ ۴۱۳
- ی) خاندان حیان تغلبی _____ ۴۱۴
- ک) خاندان اشعریان قم _____ ۴۱۶
- ل) خاندان قنبر در نیشابور _____ ۴۱۸

۲. خاندان‌های مهم شیعه از آغاز غیبت کبری تا پیش از تشکیل دولت صفویه _____ ۴۱۹
- الف) آل فرات _____ ۴۲۰
- ب) خاندان بریدی _____ ۴۲۱
- ج) سادات و نقبای قم _____ ۴۲۳
- د) سادات و نقبای ری _____ ۴۲۵
- ه) آل زباره (سادات و نقبای بیهق) _____ ۴۲۶
- و) آل نما حلی _____ ۴۲۸
- درس ۱۷: خاندان نوبختی _____ ۴۳۳
۱. معرفی اجمالی خاندان نوبختی و بررسی تشیع آنان _____ ۴۳۳
۲. جایگاه و نقش علمی، سیاسی و اجتماعی خاندان نوبختی _____ ۴۳۸
۳. شخصیت‌ها و اعضای برجسته خاندان نوبختی _____ ۴۴۱
- الف) ابوسهل بن نوبخت _____ ۴۴۱
- ب) ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی (۲۳۷-۳۱۱ق) _____ ۴۴۳
- ج) ابومحمد نوبختی (متوفای حدود ۳۰۰ تا ۳۱۰ق) _____ ۴۴۶
- د) نوبختی صاحب یاقوت _____ ۴۴۹
۴. سرانجام و فرجام خاندان نوبختی _____ ۴۵۱
- درس ۱۸: خاندان بابویه _____ ۴۵۷
۱. معرفی اجمالی خاندان بابویه _____ ۴۵۷
۲. موقعیت جغرافیایی خاندان بابویه _____ ۴۵۸
۳. جایگاه و نقش علمی خاندان بابویه _____ ۴۶۱
۴. شخصیت‌ها و اعضای برجسته آل بابویه _____ ۴۶۳
- الف) علی بن بابویه قمی (متوفای ۳۲۹ق) _____ ۴۶۵
- ب) حسین بن بابویه قمی (متوفای پس از ۳۷۸ق) _____ ۴۶۷
- ج) ابوجعفر محمد بن بابویه قمی (متوفی ۳۸۱ق) _____ ۴۶۸
- د) شمس‌الاسلام حسکا رازی _____ ۴۷۲

- ۴۷۴ _____ هـ) منتجب‌الدین رازی
- ۴۷۶ _____ و) قطب‌الدین رازی (متوفای ۷۷۶ق)
- ۴۷۹ _____ ۵. سرانجام و فرجام خاندان
- ۴۸۵ _____ درس ۱۹: آل مطهر حلی
- ۴۸۶ _____ ۱. معرفی اجمالی آل مطهر
- ۴۸۸ _____ ۲. جایگاه و نقش علمی، سیاسی و اجتماعی خاندان مطهر
- ۴۹۲ _____ ۳. شخصیت‌ها و اعضای برجسته خاندان مطهر
- ۴۹۳ _____ الف) یوسف بن مطهر حلی (زنده در سال ۶۶۵ق)
- ۴۹۵ _____ ب) علامه حلی (۶۴۸- ۷۲۶ق)
- ۴۹۷ _____ یک- آثار فقهی
- ۴۹۸ _____ دو- آثار اصولی
- ۴۹۸ _____ سه- آثار کلامی
- ۴۹۹ _____ چهار- آثار فلسفی و منطقی
- ۴۹۹ _____ پنج- آثار حدیثی
- ۵۰۰ _____ شش- آثار رجالی
- ۵۰۰ _____ هفت- آثار دعایی
- ۵۰۰ _____ هشت- آثار تفسیری
- ۵۰۰ _____ نه- آثار مناقبی
- ۵۰۰ _____ ج) فخرالمحققین حلی (۶۸۲- ۷۷۱ق)
- ۵۰۲ _____ ۴. سرانجام و فرجام خاندان
- ۵۰۷ _____ درس ۲۰: خاندان طاووس حسنی
- ۵۰۸ _____ ۱. معرفی اجمالی آل طاووس
- ۵۱۰ _____ ۲. جایگاه و نقش علمی، سیاسی و اجتماعی خاندان
- ۵۱۳ _____ ۳. شخصیت‌ها و اعضای برجسته خاندان
- ۵۱۴ _____ الف) رضی‌الدین علی بن طاووس (متوفای ۶۶۴ق)

- یک - کلام ۵۱۹
- دو - قرآن و تفسیر ۵۲۰
- سه - دعا و مناجات و زیارت ۵۲۰
- چهار - مواعظ و اخلاق ۵۲۰
- پنج - فقه ۵۲۱
- شش - تاریخ ۵۲۱
- هفت - ملاحم و فتن ۵۲۱
- هشت - نجوم ۵۲۱
- نه - استخاره ۵۲۱
- ده - اجازات ۵۲۱
- ب) جمال‌الدین احمد بن طاووس (متوفای ۶۷۳ق) ۵۲۲
- ج) غیاث‌الدین عبدالکریم بن طاووس (۶۴۸ - ۶۹۳ق) ۵۲۴
۴. سرانجام و فرجام خاندان طاووسی ۵۲۵

فصل پنجم: حوزه‌های علمی شیعه

- درس ۲۱: حوزه علمی بغداد ۵۳۱
۱. خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس ۵۳۲
۲. مراحل و تطورات ۵۳۴
- الف) حوادث و تطورات حوزه بغداد در مرحله نخست ۵۳۴
- یک - ظهور واقفیه ۵۳۴
- دو - حضور امام جواد و امامین عسکریین علیهما السلام ۵۳۶
- سه - مسئله غیبت و دشواری‌های آن ۵۳۶
- ب) حوادث و تطورات حوزه بغداد در دوره دوم ۵۳۷
- یک - سیطره علمی نوبختیان و نزدیک شدن به معتزله ۵۳۷
- دو - تشکیل دولت‌های شیعی بویهی و مزیدی ۵۳۷
- سه - مسئله نقابت ۵۳۷
- چهار - سیطره سلجوقیان و پایان کار حوزه بغداد ۵۳۸

۳. جریان‌های فکری مهم و جهت‌گیری‌های کلی _____ ۵۳۸
۴. مهم‌ترین دانشمندان و آثار _____ ۵۴۰
- الف) هشام بن حکم (متوفای ۱۷۹ق) _____ ۵۴۰
- ب) یونس بن عبدالرحمن (متوفای ۲۰۸ق) _____ ۵۴۲
- ج) محمد بن خلیل سکاکی بغدادی _____ ۵۴۳
- د) محمد بن ابراهیم نعمانی، ابن‌ابی‌زینب (متوفای بعد از ۳۴۲ق) _____ ۵۴۳
- ه) ابن‌ابی‌عقیل عمانی _____ ۵۴۴
- و) محمد بن احمد بن جنید اسکافی (متوفای ۳۷۱ یا ۳۸۱ق) _____ ۵۴۴
- یک - مهم‌ترین کتاب‌های فقهی _____ ۵۴۶
- دو - مهم‌ترین کتاب‌های کلامی _____ ۵۴۶
- ز) محمد بن محمد بن نعمان عکبری، شیخ مفید (۳۳۶ - ۴۱۳ق) _____ ۵۴۶
- ح) علی بن حسین موسوی، سید مرتضی (۳۵۵ - ۴۳۶ق) _____ ۵۵۰
- ط) ابوالفتح کراچکی (متوفای ۴۴۹ق) _____ ۵۵۲
- ی) محمد بن حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق) _____ ۵۵۳
۵. مراکز مهم و اصلی _____ ۵۵۵
- الف) مسجد جامع براهنا و سایر مساجد _____ ۵۵۵
- ب) دارالعلم کرخ _____ ۵۵۶
- ج) دارالعلم سید رضی و سید مرتضی _____ ۵۵۶
- د) حرم امامین کاظمین علیهما السلام _____ ۵۵۶
- ه) بیوت علما _____ ۵۵۷
۶. ویژگی‌های حوزه علمی بغداد _____ ۵۵۷
- الف) جامعیت بین عقل و نقل _____ ۵۵۷
- ب) دادوستد علمی با معتزله _____ ۵۵۸
- ج) حضور گرایش‌های فکری گوناگون _____ ۵۵۸
- د) وجهه سیاسی _____ ۵۵۸
- ه) اثرگذاری _____ ۵۵۹

درس ۲۲: حوزه علمی قم - دوره اول _____ ۵۶۳

۱. خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس _____ ۵۶۴

۲. مراحل و تطورات _____ ۵۶۷

۳. جهت‌گیری‌های کلی و گرایش‌های فکری مهم _____ ۵۶۸

۴. مهم‌ترین دانشمندان و آثار _____ ۵۷۱

الف) زکریا بن آدم اشعری _____ ۵۷۲

ب) احمد بن محمد بن عیسی اشعری _____ ۵۷۲

ج) ابراهیم بن هاشم کوفی قمی _____ ۵۷۴

د) احمد بن محمد بن خالد برقی قمی (متوفای ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق) _____ ۵۷۶

ه) محمد بن حسن صفار قمی (متوفای ۲۹۰ ق) _____ ۵۷۷

و) سعد بن عبدالله اشعری قمی (متوفای ۲۹۹ یا ۳۰۰ یا ۳۰۱ ق) _____ ۵۷۸

ز) علی بن ابراهیم قمی (زنده در ۳۰۷ ق) _____ ۵۷۸

ح) محمد بن یعقوب کلینی (متوفای ۳۲۹ ق) _____ ۵۷۹

ط) محمد بن حسن بن ولید قمی (۲۷۰ - ۳۴۳ ق) _____ ۵۸۱

ی) جعفر بن محمد بن جعفر بن قولویه قمی (متوفای ۳۶۷ ق) _____ ۵۸۲

۵. ویژگی‌های دوره اول حوزه علمی قم _____ ۵۸۲

الف) رویکرد غالب حدیث‌گرایی _____ ۵۸۳

ب) دادوستد علمی با دیگر حوزه‌ها _____ ۵۸۳

ج) مبارزه با انحرافات فکری _____ ۵۸۳

د) یکپارچگی تشیع در قم _____ ۵۸۳

ه) اثرگذاری حوزه قم _____ ۵۸۴

درس ۲۳: حوزه علمی ری _____ ۵۸۹

۱. خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس _____ ۵۹۰

۲. مراحل و تطورات _____ ۵۹۳

۳. جهت‌گیری‌های کلی و جریان‌های فکری مهم _____ ۵۹۵

۴. مهم‌ترین دانشمندان و آثار _____ ۵۹۷

- الف) ابن قبه رازی (متوفای ۳۱۹ ق) _____ ۵۹۷
- ب) علی بن محمد خزاز قمی (متوفای حدود ۴۰۰ ق) _____ ۵۹۹
- ج) ابومحمد قمی ایلاقی _____ ۶۰۰
- د) ابومحمد مفید نیشابوری (متوفای حدود ۴۴۵ ق) _____ ۶۰۱
- ه) ابومحمد دوریستی رازی (متوفای حدود ۶۰۰ ق) _____ ۶۰۲
- و) ابوالحسن مصدّری عجلی (متوفای ۵۱۴ ق) _____ ۶۰۳
- ز) عبدالجلیل بن مسعود رازی _____ ۶۰۳
- ح) عبدالجلیل قزوینی رازی _____ ۶۰۴
- ط) ابوالفتح رازی (متوفای بین سال‌های ۵۵۲ تا ۵۵۶ ق) _____ ۶۰۶
- ی) سدیدالدین حمصی رازی (متوفای ۶۰۲ ق) _____ ۶۰۶
۵. مراکز مهم علمی _____ ۶۰۸
۶. ویژگی‌های حوزه علمی ری _____ ۶۱۰
- الف) رویکرد غالب کلامی و دفاعیه‌پردازی _____ ۶۱۰
- ب) دادوستد علمی با حوزه‌های مدینه، کوفه، قم، بغداد، نجف و حله _____ ۶۱۱
- ج) تضارب آرا _____ ۶۱۱
- د) اثرپذیری از حوزه قم و بغداد _____ ۶۱۱
- درس ۲۴: حوزه علمی خراسان و ماوراءالنهر _____ ۶۱۵
۱. خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس _____ ۶۱۶
۲. مراحل و تطورات _____ ۶۲۱
۳. جهت‌گیری‌های کلی و جریان‌های فکری مهم _____ ۶۲۲
۴. مهم‌ترین دانشمندان و آثار _____ ۶۲۳
- الف) ابوخالد کابلی _____ ۶۲۳
- ب) ابوصلت هروی _____ ۶۲۴
- ج) فضل بن شاذان نیشابوری (متوفای ۲۶۰ ق) _____ ۶۲۵
- د) ابن کلثوم مروزی _____ ۶۲۶
- ه) محمد بن مسعود عیاشی (متوفای ۳۲۰ ق) _____ ۶۲۶

- ۶۲۸ _____ (و) ابن عیاشی
- ۶۲۹ _____ (ز) ابو عمرو کشی (متوفای حدود ۳۵۰ ق)
- ۶۳۰ _____ (ح) مظفر بن محمد بلخی (متوفای ۳۶۷ ق)
- ۶۳۰ _____ (ط) ابو عبدالله تُبَّانِ نسفی (متوفای ۴۱۹ ق)
- ۶۳۲ _____ (ی) ابن فتال نیشابوری (شهادت ۵۰۸ ق)
- ۶۳۳ _____ ۵. ویژگی‌های این حوزه علمی
- ۶۳۳ _____ الف) حضور رویکردهای مختلف فقهی، حدیثی و کلامی
- ۶۳۳ _____ ب) دادوستد علمی با حوزه‌های مدینه، کوفه، قم، بغداد، نجف و ری
- ۶۳۴ _____ ج) تضارب آرا
- ۶۳۴ _____ د) سهل‌گیری در حوزه حدیث
- ۶۳۹ _____ درس ۲۵: حوزه علمی نجف (دوره اول) و شامات
- ۶۴۰ _____ ۱. حوزه نجف در دوره اول
- ۶۴۰ _____ الف) تأسیس شهر و حوزه علمی نجف
- ۶۴۱ _____ ب) ادوار سه‌گانه حوزه نجف
- ۶۴۲ _____ ج) مهم‌ترین دانشمندان حوزه نجف در دوره اول
- ۶۴۲ _____ یک - ابوعلی طوسی (متوفای ۵۱۵ ق)
- ۶۴۳ _____ دو - ابوالحسن طوسی (متوفای ۵۴۰ ق)
- ۶۴۴ _____ سه - امین الاسلام طبرسی (متوفای ۵۴۸ ق)
- ۶۴۴ _____ د) افول و اضمحلال حوزه نجف در دوره اول
- ۶۴۷ _____ ۲. حوزه شامات (حلب و جبل عامل)
- ۶۴۷ _____ الف) خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس
- ۶۴۹ _____ ب) ادوار و مراحل
- ۶۵۰ _____ ج) جهت‌گیری‌های فکری کلی
- ۶۵۰ _____ د) مهم‌ترین دانشمندان و آثار
- ۶۵۱ _____ یک - ابوصلاح حلبی (متوفای ۴۴۷ ق)
- ۶۵۱ _____ دو - قاضی ابن براج

- سه - سلار دیلمی (متوفای ۴۴۸ق) _____ ۶۵۲
- چهار - سید ابن زهره (متوفای ۵۸۵ق) _____ ۶۵۳
- پنج - شهید اول (شهادت ۷۸۶ق) _____ ۶۵۴
- شش - علی بن هلال جزایری _____ ۶۵۵
- هفت - علی بن محمد عاملی نباطی بیاضی (متوفای ۸۷۷ق) _____ ۶۵۶
۳. ویژگی‌های حوزه نجف در دوره اول و حوزه شامات _____ ۶۵۶
- الف) جایگاه انتقالی _____ ۶۵۷
- ب) ظهور و یا حضور دانشمندان اثرگذار _____ ۶۵۷
- درس ۲۶: حوزه علمی حله _____ ۶۶۳
۱. خلاصه‌ای از تاریخچه، علل و چگونگی تأسیس _____ ۶۶۴
۲. مراحل و تطورات _____ ۶۶۵
- الف) مرحله تکوین _____ ۶۶۵
- ب) مرحله شکوفایی علمی _____ ۶۶۶
- ج) مرحله افول تدریجی _____ ۶۷۱
۳. جهت‌گیری‌های کلی و جریان‌های فکری مهم _____ ۶۷۲
- الف) جریان فقیهان اجتهادگرا و اصولی _____ ۶۷۳
- ب) جریان حدیث‌گرا _____ ۶۷۴
- ج) جریان کلامی عقل‌گرا و همچنین جریان کلامی متأثر از فلسفه مشاء _____ ۶۷۴
- د) جریان عرفانی _____ ۶۷۵
- ه) جریان فلسفی _____ ۶۷۵
۴. مهم‌ترین دانشمندان و آثار _____ ۶۷۶
- الف) ابن‌ادریس حلی (متوفای ۵۹۸ق) _____ ۶۷۶
- ب) ورام بن ابی‌فراس نخعی (متوفای ۶۰۵ق) _____ ۶۷۸
- ج) ابن‌بطریق حلی (متوفای ۶۰۰ق) _____ ۶۷۸
- د) فخار بن معد موسوی (متوفای ۶۳۰ق) _____ ۶۷۹

- هـ) محقق حلی (متوفای ۶۷۶ق) _____ ۶۸۱
- و) خواجه نصیر طوسی (متوفای ۶۷۲ق) _____ ۶۸۲
- ز) ابن میثم بحرانی (متوفای پس از ۶۸۱ق) _____ ۶۸۳
- ح) ابن داوود حلی (متوفای پس از ۷۰۷ق) _____ ۶۸۴
- ط) فاضل مقداد حلی سیوری (متوفای ۸۲۶ق) _____ ۶۸۵
- ی) ابن فهد حلی (متوفای ۸۴۱ق) _____ ۶۸۷
۵. ویژگی‌های این حوزه علمی _____ ۶۸۸
- الف) خلوص مذهبی حوزه حله _____ ۶۸۸
- ب) حضور رویکردهای مختلف علمی _____ ۶۸۸
- ج) دادوستد علمی با حوزه‌های دیگر _____ ۶۸۹
- د) گسترش قابل توجه دانش‌ها در حوزه حله _____ ۶۸۹
- هـ) اهتمام به مناقب‌نگاری _____ ۶۸۹
- و) حضور عالمان حله در عرصه سیاست و اجتماع _____ ۶۹۰

فصل ششم: وضعیت علمی شیعه و تاریخ علوم در شیعه

- درس ۲۷: وضعیت علمی شیعه و نقش شیعیان در علوم (۱) _____ ۶۹۷
۱. حدیث _____ ۷۰۰
- الف) مجامع کلان روایی _____ ۷۰۲
- ب) دعا و زیارت‌نامه _____ ۷۰۳
- ج) مناقب و فضایل اهل بیت علیهم‌السلام _____ ۷۰۴
- د) اخلاق و مواعظ _____ ۷۰۵
۲. رجال و فهرست _____ ۷۰۶
- الف) رجال الکشی _____ ۷۰۸
- ب) رجال النجاشی _____ ۷۰۹
- ج) رجال شیخ طوسی _____ ۷۰۹
- د) الفهرست شیخ طوسی _____ ۷۱۰

- هـ) معالم العلماء ابن شهرآشوب ۷۱۲
- و) فهرست منتجب‌الدین رازی ۷۱۲
- ز) رجال ابن داوود ۷۱۲
- ح) خلاصة الاقوال علامه حلی ۷۱۳
۳. فقه و ادوار آن ۷۱۳
- الف) مرحله تبیین و تفسیر فقه در عصر امامان (۱۱- ۲۶۰ق) ۷۱۴
- ب) مرحله حدیث‌گرایی در فقه (مکتب محدثان) ۷۱۵
- ج) مرحله عقل‌گرایی اجتهادی (مکتب قدیمین) ۷۱۷
- د) مرحله عقل‌گرایی حدیثی (مکتب شیخ مفید و سیدمرتضی) ۷۱۹
- ه) مرحله عقل‌گرایی اجتهادی تفریعی (مکتب فقهی شیخ طوسی) ۷۲۱
- و) مرحله تقلید ۷۲۲
- ز) مرحله اجتهادگرایی اصولی (مکتب اصولیان حله) ۷۲۲
- ح) مرحله پیروی از مکتب اجتهادی حله ۷۲۴
- ط) مرحله اخباری‌گری (ظهور مکتب اخباری) ۷۲۵
- ی) مرحله احیای اجتهادگرایی اصولی ۷۲۵
۴. اصول فقه ۷۲۵
- درس ۲۸: وضعیت علمی شیعه و نقش شیعیان در علوم ۲ ..... ۷۳۳
۵. کلام ۷۳۴
- الف) کلام نقلی - حدیثی ۷۳۷
- ب) کلام عقلی - تأویلی متأثر از معتزله ۷۳۸
- ج) کلام عقلی - نقلی انتقادی ۷۳۹
- د) کلام عقلی - فلسفی ۷۴۰
- ه) کلام عقلی - عرفانی ۷۴۰
۶. تفسیر و علوم قرآنی ۷۴۱
۷. اخلاق و مواظ ۷۴۵

۸. عرفان و تصوف ۷۴۶
۹. تاریخ و سیره ۷۵۰
۱۰. انساب ۷۵۳
۱۱. ادیان و مذاهب ۷۵۵
۱۲. ادبیات عرب ۷۵۵
۱۳. پزشکی (طب) ۷۵۷
۱۴. فلسفه و منطق ۷۵۹
۱۵. نجوم و هیئت ۷۶۱
- کتابنامه ۷۶۹
- ضمایم (نقشه‌ها) ۸۱۱

مقدمه

با حمد و سپاس بی‌کران به درگاه احدیت و درود بی‌پایان بر پیامبران معظم الهی، به‌ویژه سرآمد و خاتم ایشان، حضرت محمد مصطفی ﷺ و خاندان گرامی نبوت ﷺ.

تاریخ تشیع (۲): شیعه از آغاز غیبت کبری تا پیش از ظهور صفویه، به‌عنوان متن درسی برای دوره کارشناسی رشته «شیعه‌شناسی» جامعه المصطفی العالمیه، و مطابق با سرفصل‌های درس «تاریخ تشیع ۲» به ارزش چهار واحد درسی تدوین شده و اجمالی است از تاریخ تشیع از آغاز غیبت کبری تا پیش از ظهور صفویه. این نوشته، ادامه تاریخ تشیع (۱): شیعه در عصر حضور امامان تا پایان غیبت صغری است که سال‌ها از انتشار آن می‌گذرد و اکنون به چاپ پنجم رسیده است.

در تدوین این اثر، تلاش شده است مهم‌ترین موضوعات تاریخی شیعه در این دوره، به‌اختصار و ساده بیان شود. عنوان اگرچه عام است، تمرکز اصلی بحث بر شیعه اثناعشریه است و در مواردی که از غیر شیعه اثناعشریه، مانند بحث دولت‌ها مطلبی ارائه شده، به اقتضای سرفصل‌های مصوب درس بوده است. در هر صورت، موضوعات بحث‌شده در این جلد، شامل مهم‌ترین رویدادهای سیاسی و فرهنگی در هر دوره، حکومت‌های شیعه، روابط و مناسبات شیعه با حکومت‌های غیرشیعه و همچنین با فرقه‌های غیرشیعه، خاندان‌های شیعه، حوزه‌های علمی و جریان‌های

فکری شیعه، معرفی شخصیت‌های برجسته و محوری شیعه، و معرفی مهم‌ترین آثار علمی شیعه می‌شود.

پیش از این، سه اثر که کم‌وبیش با تاریخ تشیع در دوره غیبت کبری تا پیش از دوره صفویه ارتباط دارد، به نگارش درآمده است:

۱. تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، نوشته استاد رسول جعفریان؛

۲. مجموعه‌ای از مقالات با عنوان تاریخ تشیع ۲: دولت‌ها، خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه که به وسیله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به قلم جمعی از نویسندگان زیر نظر دکتر سیداحمدرضا خضری تدوین شده است؛

۳. کتابی با عنوان تاریخ تشیع که باز از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و ظاهراً به وسیله همان مجموعه مؤلفان نگارش یافته است. این کتاب، به گونه‌ای خلاصه جلد نخست همان اثر پیشین است و تاریخ تشیع از آغاز تا دوره حاضر را به بحث گذاشته است و دوره مورد بحث ما نیز در آن می‌گنجد.

اثر نخست، در عین حال که اطلاعات ارزشمندی را در خود جای داده و در این اثر نیز از آن استفاده شده است، با دو مشکل مهم روبه‌روست:

۱. همان‌گونه که از عنوان اثر پیداست، به ایران اختصاص دارد و فقط بعضی مطالب مربوط به عراق را که بیشتر ناظر بر ارتباطات شیعیان ایران و عراق است، به بحث گذاشته است؛

۲. فاقد نظم و روانی کافی است.

دو اثر دیگر، که در واقع یکی به حساب می‌آیند، کاستی‌های فراوانی داشتند که محدودیت در قلمرو مباحث و تکیه عمده مباحث آن دو به قلمرو جغرافیایی ایران، از کاستی‌های آن دو به شمار می‌رود.

افزون بر سه اثر یادشده که عنوان آن‌ها به بحث نزدیک است، آثار بسیاری نیز

هستند که به شکل تکنوگاری، برخی مباحث مربوط به دوره مورد بحث این اثر را شامل می‌شوند. از آن میان، جمله می‌توان به کتاب دولت‌های شیعی در تاریخ، نگاشته محمدعلی چلونگر و سیدمسعود شاهمرادی در بحث حکومت‌ها؛ مرجعیت و سیاست در عصر غیبت، جلد اول، نگاشته علی‌نقی ذبیح‌زاده در بحث رابطه علما با حکومت‌ها؛ تاریخ الحوزات العلمية و المدارس عند الشيعة الامامية، نوشته عدنان فرحان آل قاسم، تبارنامه حوزه و روحانیت، نوشته عبدالرحیم اباذری و مدخل «حوزه علمیه» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی و دانشنامه جهان اسلام، در بحث حوزه‌های علمیه و وضعیت علمی شیعه اشاره کرد. علاوه بر آن، تکنوگاری‌های دیگری نیز مربوط به بعضی دروس وجود دارد که نام آن‌ها معمولاً در پایان هر درس، برای مطالعه بیشتر معرفی شده است.

با این حال، با وجود اشکالات یادشده در سه اثر نخست، و با توجه به این که آثار تکنوگاری موجود در هر یک از مباحث، به صورت پراکنده و در سطوح مختلف بوده و البته با رویکردهای گوناگون نگاشته شده است که با اهداف آموزشی تناسب ندارد، نگارنده که چندین دوره، مقطع تاریخی مورد نظر را تدریس نموده، به تدوین این اثر مبادرت ورزید؛ با این امید که بسیاری از کاستی‌های آن آثار - که در جای خود، ارزشمند و از فضل تقدم برخوردارند - جبران شود. با این حال، کتاب پیش‌رو نیز دارای کاستی‌هایی بوده، نیازمند تکمیل است. درحقیقت، این اثر راهنمایی است برای استادان و دانش‌پژوهان، بر اساس سرفصل‌های مصوّب مقطع کارشناسی رشته «شیعه‌شناسی» در جامعه المصطفی عَلَيْهِ السَّلَام العالمية.

در نگارش این اثر، کوشیده‌ایم مباحث بر پایه منابع گوناگون، کهن و معتبر، بررسی و ارائه شود و البته از پژوهش‌های متأخر و جدید نیز غفلت نورزیده‌ایم. نگارنده از تحلیل‌ها، نظریه‌ها و پژوهش‌های معاصر و جدید نیز در ارائه برخی

مطالب، غافل نبوده و برخی مطالب را به آن‌ها نیز ارجاع داده است. فهرست تفصیلی منابع و مآخذ به کاررفته در نگارش این اثر، در پایان کتاب ارائه شده است. درعین حال، مستند مطالب، در پانویس هر صفحه مندرج است.

ساختار کلان این اثر، مربوط به تاریخ جغرافیایی و انسانی، تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی و تاریخ علمی و فرهنگی شیعه است که فصل اول، بیشتر به تاریخ جغرافیایی و انسانی شیعه، فصل دوم و سوم به تاریخ سیاسی، فصل چهارم به تاریخ اجتماعی و فصل پنجم و ششم به تاریخ علمی و فرهنگی شیعه می‌پردازد. به طور تفصیلی‌تر، این اثر از یک مقدمه و شش فصل تشکیل شده است. پس از مقدمه، که شامل اجمالی از بیان موضوع، پیشینه بحث، توضیح ساختار کتاب، راهنمای تدریس و مطالعه و سپاسگزاری است، فصل نخست شامل مباحث مقدماتی و دربردارنده دو درس است که درس نخست، به اختصار وضعیت شیعه در آغاز غیبت کبری را به بحث می‌گذارد و درس دوم، به پراکندگی جغرافیایی شیعه و عوامل گسترش شیعه می‌پردازد. درحقیقت، این فصل به تاریخ جغرافیایی و انسانی مربوط است.

فصل دوم، حکومت‌های شیعی را در دوره مورد نظر به بحث گذاشته و شامل یازده درس است و یازده حکومت شیعی را بحث کرده است؛ با این حال چنین نیست که هر درس به یک دولت اختصاص یافته باشد. غالب این دولت‌ها هریک در یک درس بحث شده‌اند؛ اما دولت فاطمیان و دولت آل بویه، هریک دو درس را به خود اختصاص داده و سه دولت کوچک سربداران، مرعشیان و آل کیا نیز در یک درس بحث شده است که اهمیت این دولت‌ها و همچنین مباحث اساسی قابل بحث، اقتضای چنین تقسیمی را داشته است. حکومت‌هایی که در این فصل بحث شده است، بیشتر حکومت‌هایی هستند که به دوره تاریخی مورد نظر این جلد از این اثر، یعنی آغاز غیبت کبری تا پیش از تشکیل دولت صفویه مربوط‌اند. با این حال، گفتنی

است برخی حکومت‌ها، یعنی دولت ادریسیان مغرب و دولت علویان طبرستان که پیش از غیبت کبری تشکیل شده‌اند، به این دلیل که در جلد نخست بحث نشدند و مطابق سرفصل‌ها باید همراه با دیگر دولت‌ها بحث می‌شدند، در این جلد بحث شده‌اند. همچنین حکومت‌هایی چون آل کیا و مشعشعیان که پیش از دولت صفوی تشکیل شده، اما هم‌زمان با دولت صفویه نیز وجود داشته‌اند نیز بحث شده‌اند. این نکته نیز گفتنی است که هرچند تلاش نگارنده در این اثر، تمرکز بر شیعه دوازده امامی بوده است، در این فصل، به دلیل ربط تنگاتنگ مباحث و همچنین به اقتضای سرفصل‌ها، حکومت‌های شیعی غیردوازده امامی نیز ذکر شده است.

فصل سوم به روابط شیعه با غیرشیعیان مربوط است که شامل دو درس می‌شود. یک درس به بحث از روابط شیعه با حکومت‌های غیرشیعی، و درس دیگر به روابط شیعه با فرقه‌های غیرشیعی می‌پردازد.

فصل چهارم این اثر، خاندان‌های اثرگذار شیعی را بررسی می‌کند که پنج درس را در خود جای داده است. یک درس آن، به کلیاتی درباره خاندان‌های شیعه می‌پردازد و به اجمال، مهم‌ترین خاندان‌های شیعه را معرفی می‌کند و در چهار درس بعدی، به چهار خاندان مهم و بسیار اثرگذار در شیعه یعنی: نوبختیان، آل بابویه، آل مطهر و آل طاووس را با تفصیل بیشتری می‌پردازد.

در فصل پنجم به حوزه‌های علمیه شیعه پرداخته‌ایم که شامل شش درس است و حوزه‌های علمی مهم در دوره تاریخی مد نظر این جلد از کتاب را بحث کرده‌ایم. در نهایت، فصل ششم کتاب که درحقیقت، مکمل بحث فصل پنجم است، به وضعیت علمی شیعه و نقش عالمان شیعه در علوم مختلف، به ویژه علوم اسلامی می‌پردازد که شامل دو درس است.

در پایان کتاب، پس از فهرست منابع و مآخذ، ضمائم ارائه شده که شماری

نقشه مربوط به حکومت‌ها و حوزه‌های علمی و پراکندگی جغرافیایی است. منبع همه این نقشه‌ها/اطلس شیعه اثر استاد رسول جعفریان است.

گفتنی است مباحث این جلد از کتاب، ناظر بر جلد نخست آن، و به نوعی تکمیل‌کننده آن است. از این رو، از مباحثی که در آن جلد به تفصیل به آن پرداخته‌ایم - مانند جغرافیای تشیع - در این جلد، صرف نظر کرده‌ایم یا به اختصار و اشاره سخن گفته‌ایم.

کتاب، مجموعاً متشکل از ۲۸ درس و هر درس، به طور متوسط به میزان دو ساعت آموزشی بر مبنای چهار واحد درسی و دست کم چهارده هفته آموزشی تنظیم شده است. در هر درس، هشت نکته مد نظر بوده است. در آغاز هر درس، یک پیش‌سازمان‌دهنده برای جلب توجه فراگیران ذکر شده و پس‌از آن، هدف هر درس مشخص شده است. سپس محتوای آموزشی که متن درس و بخش اصلی آن شمرده می‌شود، ارائه گردیده است. در پایان درس نیز با توجه به محتوا، یک فعالیت درسی برای مشارکت بیشتر فراگیران در نظر گرفته شده است. فعالیت درسی، گاهی طرح یک مسئله برای بحث و بررسی بیشتر در کلاس، گاهی مطالعه و مراجعه به منابعی مشخص برای تلاش بیشتر، و گاه موضوعی برای اندیشه است. سپس درس در نکاتی چند خلاصه می‌شود تا مرور آن‌ها آسان باشد. همچنین پرسش‌هایی مطرح شده است که با مراجعه به متن درس، می‌توان پاسخ آن‌ها را یافت. سرانجام، آثاری مرتبط با همان درس در پایان هر درس ذکر شده است که این منابع دارای دو مشخصه اصلی است: یکی سهل‌الوصول بودن و در دسترس بودن برای آموزگاران و فراگیران، و دیگری ربط محتوایی با درس. همچنین سعی شده است این منابع، از منابع متأخر بوده و ممکن است در متن درس از آن‌ها استفاده نشده باشد.

بایسته است که آموزگاران گرامی برای تدریس، پیش از شروع ترم، متن را به طور

کامل مطالعه کرده و افزون بر آن، به کتاب‌های معتبر تاریخی مراجعه کنند و در هنگام تدریس نیز با توجه به کل کتاب، هر فصل (نه هر درس) را مجزا و کامل مطالعه فرمایند. همچنین در آغاز ترم، شاکله کلی دروس و کتاب را که در سطور پیشین به آن‌ها اشاره شد، همراه با سرفصل مصوب دروس برای فراگیران توضیح دهند تا آنان در فضای کلی دروس قرار گیرند. در آغاز هر درس نیز فضای کلی فصل مربوط را مورد توجه داشته، در صورت لزوم، به فراگیران نیز یادآوری کنند. به‌ویژه به فعالیت درسی که در هر درس ارائه شده است، توجه کنند و از فراگیران بخواهند که این فعالیت‌ها را انجام دهند. پس از پایان هر درس، روز بعد که در کلاس حاضر می‌شوند، پرسش‌های درس پیش را در کلاس مرور کرده، از تسلط فراگیران بر مطالب پیشین اطمینان حاصل کنند.

از فراگیران و دانش‌پژوهان گرامی نیز انتظار می‌رود که متن درس یا دست‌کم خلاصه درس را پیش از حضور در کلاس، پیش مطالعه کنند و با آمادگی کامل، در کلاس درس حاضر شوند. پس از پایان کلاس نیز در همان روز درسی، درس را مطالعه و مباحثه و پس از آن، هر هفته یک بار، دروس را مرور کنند. در این صورت، در پایان ترم بر تمام مطالب به حد کافی مسلط خواهند بود. همچنین به فعالیت‌های کلاسی توجه ویژه داشته باشند و افزون بر متن درس، به منابعی که برای مطالعه بیشتر معرفی شده است نیز مراجعه کنند. نکته بسیار مهم این‌که فراگیران از خلاصه هر درس، برای مرور دروس و از پرسش‌ها برای فهم بهتر و نیز آموختن خود استفاده کنند. هیچ‌گاه، به خلاصه دروس بسنده نکنند و هرگز متن درسی را برای یافتن پاسخ سؤالات پایان درس، مطالعه نکنند.

در این نوشتار، سعی بر آن بوده است که تا اندازه‌ای از پیش‌داوری‌ها یا جانب‌داری‌های کلامی پرهیز شود و بی‌طرفانه، وقایع گزارش شوند. با این حال، از آنجاکه دانش‌پژوهان این مقطع، هنوز فاقد معلومات تخصصی در این حوزه هستند، تلاش شده است برخی نگاه‌ها تا اندازه‌ای تلطیف شود. بنابراین، سزاوار است که مدرسان به این

نکته توجه داشته باشند و در هنگام آموزش، با ملاحظه موقعیت، آن را تکمیل کنند؛ زیرا بسیاری از نکاتی که در این کتاب آمده، نکاتی رایج و معمول بوده و بازگو کردن آن‌ها در محافل عمومی بی‌اشکال است؛ اما برخی نکات، ویژه فضای تعلیم و مقتضای موقعیت آموزشی است و بازگو کردن آن‌ها در محافل عمومی توصیه نمی‌شود.

سپاسگزاری

نگارنده بر خود لازم می‌داند از همه کسانی که بزرگوارانه به تولید این اثر مدد رسانده‌اند، قدردانی کند؛ به‌ویژه از سروران گرامی که نام‌های آنان در ذیل می‌آید، صمیمانه سپاسگزارم:

بیش و پیش از همه، همسر گرامی‌ام، سرکار خانم سیده‌صغرا موسوی که نگارش این جلد، بیش از هرکسی دیگر، مدیون همدلی و همراهی اوست که با وجود بیماری، فداکارانه همراهی و حمایت خود را نثارم کرده است؛

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین متقی، رئیس وقت پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ که با پیگیری‌های مجدانه ایشان، نگارش این اثر آغاز شد؛

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسن رضایی، رئیس کنونی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و نیز همکاران ایشان که هم در دوره ریاست پیشین و هم در دوره ریاست خودشان پیگیر این کار بوده و نگارش این اثر در زمان ریاست ایشان به پایان رسید؛

حجت‌الاسلام والمسلمین حسین حیدری‌مهدب، مدیر کل تدوین متون پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و همکاران ایشان که این کار با پشتیبانی و پیگیری آنان به انجام رسید و مجدانه پیگیر نگارش جلد سوم کتاب‌اند؛

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر ناصر رفیعی محمدی، رئیس وقت مدرسه عالی تاریخ و ادیان و رئیس کنونی مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی در مجتمع آموزش عالی امام خمینی ﷺ که با حمایت از این طرح و درخواست نگارش آن، مددکار بودند؛

جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری و حجت‌الاسلام دکتر محمد دشتی که در ارزیابی اثر، نکات ارزشمندی را بزرگوارانه تذکر داده‌اند؛

جناب استاد حسین مطهری محب که ویراستاری اثر را بر عهده داشته‌اند؛

جناب حجت‌الاسلام والمسلمین مصطفی نوبخت رئیس مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ و همکاران گرامی ایشان، به‌ویژه جناب آقای قاسمی که مجدانه پیگیر انتشار اثر بوده‌اند.

در پایان این مقدمه، از سرورانی که برخی کاستی‌های جلد نخست این اثر را - که اکنون به چاپ پنجم رسیده است - دوستانه و بزرگوارانه یادآوری کرده‌اند، سپاسگزارم. امیدوارم در چاپ‌های بعدی این کاستی‌ها برطرف شود. نگارنده در این اثر کوشیده است تا اساسی‌ترین مسائل مربوط به این دوره از تاریخ تشیع را به صورت روشن و مستند تبیین کند و جامعیت مباحث را مد نظر قرار دهد. با این حال، این نوشته را هرگز پیراسته از خطا و کاستی نمی‌داند. از استادان گرامی و خوانندگان ارجمند، درخواست می‌شود خطاها و کاستی‌های این اثر را به نگارنده یادآوری فرمایند که موجب امتنان خواهد بود. همچنین نگارنده سپاسگزار و مدیون تمام کسانی است که پیش از وی به مطالعه، بررسی و نگارش در این زمینه دست زده‌اند و از آثارشان در این اثر استفاده شده است. بی‌تردید، همه آنان فضل تقدم دارند.

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

قم، سیدلطف‌الله جلالی

تابستان ۱۳۹۹ ش / ۱۴۲۲ ق